

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2024]

Duygu KOCA

<https://orcid.org/0000-0001-9014-3096>

Dr.

duygu.koca@usak.edu.tr

Uşak Üniversitesi

<https://ror.org/05es91y67>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doğu Türkçesinin Önemli Verimlerinden Muhammed Rızâ Âgehî'nin Riyâzü'd-Devle Adlı Eseri

Muhammed Rızâ Âgehî's Riyâzü'd-Devle One of the Important Works of Eastern Turkish

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 20.02.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 12.04.2024

Yayın Tarihi | Date Published: 30.04.2024

Atıf | Citation

Koca, D. (2024). Doğu Türkçesinin Önemli Verimlerinden Muhammed Rızâ Âgehî'nin Riyâzü'd-Devle Adlı Eseri, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8 (1), 152-180. <https://doi.org/108.34083/akaded.1440295>

Koca, D. (2024). Muhammed Rızâ Âgehî's Riyâzü'd-Devle One of the Important Works of Eastern Turkish, *Journal of Academic Language and Literature*, 8(1), 152-180. <https://doi.org/108.34083/akaded.1440295>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study Bu makale, Muhammed Rızâ Âgehî'nin Riyâzü'd-Devle'si (1b-61b) (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks:	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Duygu KOCA | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

*İlm andoq ganji nofi'dur, bani odamg'akim,
Kimda ul bo'lsa, ikki olam bo'lur obod anga
Âgehî*

Öz

Çağatay edebiyatının son dönemi Eckmann'ın tasnifine göre 1800-1920 yılları arasındadır ve bu dönemde yazılan eserlere ulaşmak oldukça güçtür. Son dönem eserlerinin yazıldığı tarihlerde Şiban Hanlığı'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları devrin siyasî coğrafyasını şekillendirmiştir. Bu hanlıkların ortadan kaldırılması ile oluşan siyasî kargaşalar sebebiyle bu eserlere ulaşmak zorlaşmıştır.

Kongratlar döneminde Hive (1804-1920), medeni hayatı, edebî muhiti ve birçok yönü ile farklıdır. 19. Asırda Fars kültürünün şiddetli etkisi altında kalan Buhara Hanlığı'nda Çağatay edebiyatının gittikçe önemsizleşmesine karşın Hive (Harezmi) Hanlığı'nda bunun tam tersine şahit olunmaktadır. Bu dönemde başka iyi isimlerin olduğu da muhakkaktır; ancak kimi Özbek araştırmacılara göre Çağatay edebiyatının Nevâyî'den (1441-1501) sonra en güçlü ismi olarak anılan, Münis (1778-1829) ölünce *Firdevsü'l-İkbâlî* tamamlayan, *Riyâzü'd-Devle*'nin de yazarı olan Âgehî (1809-1874) yalnız Hive edebiyatının değil, son dönem Çağatay edebiyatının da çok önemli bir ismidir. Âgehî, Türkistanlı şairler içinde en çok tarih kitabı yazan ve Türkçeye çeviriler de yapan büyük bir sanatkârdır.

Bu çalışmada, Hive dönemi tarihi, kültürel çevresi ve tarih yazıcılığı bağlamında Âgehî ve eseri *Riyâzü'd-Devle* hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Hive, Âgehî, Riyâzü'd-Devle, Tarih

Abstract

According to Eckmann's classification, the last period of Chagatai literature is between 1800-1920 and it is very difficult to find works written in this period. The Khiva, Bukhara and Hokand khanates that emerged after the collapse of the Shiban khanate shaped the political geography of the period. Due to the political turmoil caused by the abolition of these khanates, it became difficult to access these works.

Khiva during the Qongirats period (1804-1920) is different in its civilized life, literary environment and many other aspects. In the 19th century, Chagatai literature became increasingly insignificant in the Bukhara khanate, which was under the strong influence of Persian culture, but we witness the opposite in the Khiva (Khwazem) khanate. There were certainly other good names in this period; however, according to some Uzbek scholars, õgehî, who is considered to be the most powerful name in Chagatai literature after Nevâyî, who completed Firdevsü'l-İkbâl after Münis died, and who is the author of Riyâzü'd-Devle, is a very important name not only in Khiva literature but also in the late Chagatai literature. Âgehî is a

* Bu makale, Muhammed Rızâ Âgehî'nin *Riyâzü'd-Devle*'si (1b-61b) (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

great artist who wrote the most history books among Turkistan poets and translated them into Turkish.

In this study, we will try to provide information about Âgehî and his work Riyâzü'd-Devle in the context of Khiva period history, cultural environment and historiography.

Keywords: *Chagatai Turkish, Khiva, Âgehî, Riyâzü'd-Devle, History*

Giriş

Kimi araştırmacılarca Doğu Türkçesi ismiyle de anılan Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar yaşayan bir konuşma ve yazı dilidir.

Çağatay edebiyatının son dönemi Eckmann'ın tasnifine göre 1800-1920 yılları arasındadır ve bu dönemde yazılan eserlere ulaşmak oldukça güçtür (Eckmann, 2003, s. 208). Son dönem eserlerinin yazıldığı tarihlerde Şiban Hanlığı'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları devrin siyasî coğrafyasını şekillendirmiştir. Bu hanlıkların ortadan kaldırılması ile oluşan siyasî kargaşalar sebebiyle bu eserlere ulaşmak zorlaşmıştır (Tamir, 2014, s. 267).

Hive Hanlığı, medeni hayatı, edebî muhiti ve birçok yönü ile farklıdır. Bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafya, aslında çok eski medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Harezmi'dir (Tekin, 2008, s. 200). 18. asır sonları ile 19. asırda Fars kültürünün şiddetli etkisi altında kalan Buhara Hanlığı'nda Çağatay edebiyatının gittikçe önemsizleşmesine karşın Hive (Harezmi) Hanlığı'nda bunun tam tersine şahit oluruz (Köprülü, 1997, 320). Nevâî yolunda yürüyen şairlerden birçoğu bu devirde Hive Hanlığı'nda toplanmıştır. Aralarında Mûnis Harezmî, Âgehî ve Kâmil Harezmî en dikkate değer kimselerdir (Eckmann, 1963, s. 123).

Âgehî, Hive edebiyatının yanı sıra genel olarak son dönem Çağatay edebiyatında da önemli bir figür olarak kabul edilmektedir.

Hive Hanlığı döneminde Çağatay edebiyatı

Orta Asya Türklerinin aşağı yukarı 250 yıl süren siyasî birliği son Şibanî hükümdarı Abdullah Han (1583-1598) ve oğlu Abdülmümin'in ölümü (1598) ile sona ermiş ve Şibanîlerin hanlığı Buhara, Hive ve (18. yüzyılda) Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete ayrılmıştır. Buhara hanlarından bazıları yerli beylerin kuvvetini kırarak Orta Asya Türklerini birleştirmeyi denemişlerse de sürekli bir başarı elde edememişlerdir. Durum 19. yüzyılda da aynı idi. Hanlıkların gerek kendi iç savaşları ve gerek birbirleriyle olan bitmeyen kavgaları Orta Asya Türklüğünü kökünden sarsmış ve Rusların Türkistan'ı kolayca istilasına yol açmıştır. Buhara ve Hive hanlıkları varlıklarını sürdürebilmek için Rus protektorasını (himayesini) tanımak zorunda kalırken, Hokand Hanlığı 1876'da doğrudan doğruya Rusya'ya katılmıştır. 19. yüzyılda Türkistan'ın kültür hayatında köklü bir yenileşme olmamıştır ve Buhara Hanlığı'nda dikkati çekecek hiçbir Çağatayca eser yazılmamıştır. Buna karşılık Hive ve Hokand'da Çağatay dilinde kayda değer bir edebî faaliyet vardır (Eckmann, 1963, s. 121-122).

Hive Hanlığı, diğer hanlıklara göre siyâsî anlamda daha karmaşık bir yapıya sahip olmuştur; çünkü hâkimiyet sahası içerisinde yaşayan Türkmenler, Kazaklar ve Karakalpaklar sıkça isyan ettiklerinden hükümdarların bu Türk toplulukları üzerine defalarca sefere çıktıkları tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Aslında bu seferler bir bakıma Hive tarihçiliğinin de doğmasına neden olmuştur. Çünkü Hive hanları çıktıkları seferleri vakanüvisler aracılığıyla kayıt altına aldırılmışlardır (Yılmaz, 2015, s. 472).

Eski çağlardan beri Harezm adı ile tanınmış olan bu Türkistan bölgesinde, tarihî payitahtı olan Ürgenç şehrinin susuzluk yüzünden harap olması sebebiyle daha güneyde olan Hive şehri memleketin payitahtıdır. Bu itibarla devletin adı Hive Hanlığı olmuştur (Buğra, 1956, s.1).

Hive Hanlığı'nda Mûnis Harezmî, Âgehî ve Kâmil Harezmî en dikkat çekici isimlerdir. Şüphesiz bu dönemde başka isimler de vardır; ancak özellikle *Firdevsü'l-İkbâl*'i yazmaya başlayan Mûnis ve o ölünce *Firdevsü'l-İkbâl*'i tamamlayan, *Riyâzü'd-Devle*'nin de yazarı olan Âgehî, yalnız Hive edebiyatının değil, son dönem Çağatay edebiyatının da önemli iki ismidir.

Hive Hanlığı'nda tarih yazıcılığı

Bugün elde, Orta Asya Türk tarihinin İslam öncesi dönemine ait çok az yazılı kayıt/eser bulunmaktadır. Orta Asya Türk tarihiyle ilgili ilk yazılı Türkçe metinler, Orhun Yazıtlarıdır. Ancak yazıtlardaki bilgilerin nerdeyse tamamı 2. Göktürk dönemine aittir; nadiren de 630 öncesinden bahsedilmektedir. Bu yüzden Orta Asya Türk tarihini eski çağlardan modern zamanlara kadar aydınlatmada en geniş bilgi Çince kaynaklarda bulunmaktadır (Taşağıl, 2019, s. 15). Türkler göçebe yaşadıkları için tarihlerini de çoğunlukla komşularının kaynaklarından öğrenmek zorunda kalıyoruz. Doğu Asya'da ve özellikle Moğolistan'da yaşayan Türklerin durumunu da Çince kaynaklardan öğreniyoruz. 840 yılında Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra kerte kerte Orta Asya'nın batısına göç eden ve İslamiyet'in etkisinde kalan Türklerin durumlarını da Arap ve daha çok da Fars kaynaklarından öğrenmekteyiz (Barthold, 2004, 9).

Klasik anlamda bir tarih yazma geleneği ancak İslamiyet'ten sonra oluşmaya başlamıştır (Gerçek, 2012, s. 189). İslamiyet sonrası dönemde ilk önemli yazılı kaynaklar ise Karahanlılara aittir (Yolalıcı, 2008, s. 184).

Orta zamanlarda Türkistan dâhilinde tarihe ait eserler yazılmamış veya yazılmış olsalar bile kaybolmuştur. Örneğin Orta Asya Moğol hanlarının, Timur'un, onun çocuklarının ve torunlarının tarihlerini de pek az istisna ile ancak İran sınırları içinde yazılan eserlerden öğrenebiliyoruz. Gerçekten de Türkistan'ın dâhilinde meydana getirilen tarihî eserler ancak 16. asırdan başlayarak asıl Özbekler devrinde artış göstermiştir. Türkistan'da ortaya çıkan üç Özbek hanlığından Buhara Hanlığı'nda Farsça, Hokand Hanlığı'nda kimi zaman Türkçe çoğu zaman Farsça, Hive Hanlığı'nda ise tümüyle Çağatay Türkçesi kullanılmıştır (Barthold, 2004, s. 9-10).

Hive’de Çağatay Türkçesiyle yazılmış bilinen ilk tarih eseri Ötemiş Hacı’nın 1550 yılında yazdığı *Târih-i Dost Sultân*’dır (Bregel, 1999, s. 13). Aynı zamanda hükümdar olan Ebû’l-Gâzî Bahâdır Han’ın iki eseri (*Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime*) divan edebiyatı geleneğinin dışındadır. Mensur olarak yazılmış eserler içerik olarak tarihsel bilgiler içermektedir (Ölmez, 2007, s. 205). Onun Çağatay Türkçesiyle yazdığı *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime* yalnızca Harezm bölgesi için değil Türk dili ve edebiyatı için de önemli birer kaynaktır (Ölmez, 1996, s. 22). Ebû’l-Gâzî Bahâdır Han, vefat tarihi olan 1663 yılına kadar aralıksız 21 sene hükümdarlık yapmıştır. *Şecere-i Terâkime* (Türkmenlerin Soy Kütüğü) adlı eserini 1659-60 (H.1070)’ta yazmıştır. *Şecere-i Türk* adlı eseri ise 1663’te vefatı dolayısıyla yarım kalmıştır. Bu eseri kendisinin vasiyeti üzerine oğlu Enuşe tarafından tamamlanmıştır. Ebû’l-Gâzî Bahâdır Han’ın eserleri destansı mahiyette yazılmıştır. Orta Asya Türk tarihi ve Türklerin soylarına dair oldukça önemli birer kaynak durumundadır (Yılmaz, 2015, s. 473).

Daha sonraları İltüzer Han (1804-1806) devrinden itibaren Şir Muhammed Münis, Muhammed Rızâ Âgehî, Muhammed Yûsuf Beyânî adlı saray tarihçileri tarafından hanlığın tarihi ile ilgili birçok tarihî eser kaleme alınmıştır. Bu sanatçıların yaratmış oldukları eserler, hanlık tarihinin bütün ayrıntılarını ortaya koymaktadır ve bu dönem Türkistan tarihinin gizli kalmış birçok yönünü de açıklayıcı mahiyettedir (Tekin, 2008, s. 201). Münis’in yazmaya başladığı ancak ölünce yeğeni Âgehî’nin tamamladığı *Firdevsü’l-İkbâl*, Âgehî’nin yazdığı *Riyâzü’l-Devle*, *Zübdetü’t-Tevârîh*, *Câmî’ü’l-Vâkı’ât-ı Sultânî*, *Gülşen-i Devlet* ve *Şâhid-i İkbâl*, Beyânî’nin *Şecere-i Harzemşâhî* si bu dönem için çok mühimdir.

Muhammed Rızâ Âgehî (1809-1874)

Âgehî, Türkistanlı şairler içinde en çok tarih kitabı yazan ve pek çok eseri Türkçeye çeviren büyük bir sanatkârdır. Âgehî mahlasıyla şöhret kazanan şairin asıl adı Muhammed Rızâ Erniyazbekoğlu’dur (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi¹, C.15, s. 191). Yazar kendisini *Riyâzü’l-Devle*’de şöyle tanıtmaktadır: *Muhammed Rızâ Mir-âbü’l-mütehallîş bi’l-Âgehî ibn Er Niyâz* (4b/3). 809’da Hive yakınlarındaki Kıyat’ta doğmuştur. Şair ve tarihçi Münis Harezmî’nin yeğenidir. Münis’in *Firdevsü’l-İkbâl*’de verdiği şeceresinden atalarının mirâblık, beylik ve atalık gibi önemli görevlerde bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır (Kahya, 2014, s. 223). Âgehî işte böyle bir aileye mensuptur. Çok küçük yaşta babasını kaybettiği için Münis tarafından büyütülmüş ve terbiye edilmiştir. Âgehî, Hive medresesinde eğitimini almış, Arapça ve Farsça öğrenmiş, İran ve Çağatay edebiyatının klasik şairlerini okumuş, klasik edebiyatı bütünü ile kavramıştır. Münis’in 1829’da ölmesi, onun kısa bir süre desteksiz kalmasına sebep olsa da az bir zaman sonra Muhammed Rahim Han tarafından amcasından boş kalan mirâblığa (kentin su işleri) atanmıştır (Eckmann, 1963, s. 126).

1845 yılında mirâblık işiyle uğraşırken attan düşerek ayağı kırılmıştır. Bunun sonucu geçirdiği hastalıkla ayakları tamamen hareketsiz kalmış, kötürüm olmuştur. 1857 yılından öldüğü 1874 yılına kadar bu hastalıkla yaşamıştır. Hastalanmasından bir müddet sonra

¹ Eser diğer kaynak gösterimlerinde “TDTEA” şeklinde kısaltılmıştır.

hanımının da ölmesi üzerine kimsesiz kalmış, ölünceye kadar eserlerini bu hâlde yazmıştır (TDTEA, C.15, s. 191).

Özbek edebiyat tarihçilerine göre Âgehî, Çağatay edebiyatında Nevâyî'den sonra “en çok ve en güzel yazan” bir sanatçı olarak kabul edilmektedir. Âgehî'nin şairlik, tercümanlık ve tarih yazarlığı gibi özellikleri vardır.

O, şair sıfatı ile 1872'de *Tavizü'l-Âşıkîn* adını vermiş olduğu bir divan tertip etmiştir. Bu divanda klasik şiirin bütün türlerinde şiirler mevcut olup, divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır, bunlar: Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezm'de kurulan bazı binaların ve Harezm surlarının kuruluşu ile ilgili bilgilerdir. Divanın dokuz adet el yazma, iki adet taş basma nüshası mevcuttur (Tekin, 2008, s. 204).

Âgehî amcası Mûnis gibi Nevâyî yolunda yürümüş ve Nevâyî'nin etkisinde kaldığını reddetmemiştir. Şiirlerinin başlıca konusu aşk ve tasavvuttur, bazı şiirlerinde de zenginleri fakirleri düşünmeye çağırır.

Âgehî, şair olmaktan çok tarihçidir. Kendi devrine ait en önemli tarih kitaplarını o yazmıştır. Her şeyden önce Mûnis'in yarım bırakmak zorunda kaldığı *Firdevsü'l-İkbâl*'i Allah Kuli Han'ın emriyle tamamlamıştır (Eckmann, 1963, s. 126). Kitapta I. Muhammed Rahim Han zamanına kadar olan tarih anlatılmaktadır (TDTEA, C.15, s. 191). Eserin nüshalarından ikisi Leningrad'da, beşi Taşkent'te, biri Helsinki'dedir.

1844'te *Riyâzû'd-Devle*'yi yazmıştır. 1813-1825 yılları arasında Hive'de geçen tarihî olayları anlatan *Firdevsü'l-İkbâl*'den sonra yazılan bu kitap, 1825-1842 yılları arasındaki Allah Kuli Han'ın hükümlerlik sürdüğü devrin tarihî olaylarını anlatmaktadır. Bu eserin üç nüshası Taşkent'te, dört nüshası Leningrad'da saklanmaktadır. *Zübdetü't-Tevârih*, *Riyâzû'd-Devle* nin devamı mahiyetinde olup, 1843-1846 yılları arasındaki Hive'de Rahim Kuli Han zamanında geçen tarihî olayları anlatmaktadır. Eserin iki nüshası Leningrad'da, üç nüshası da Taşkent'te saklanmaktadır.

Firdevsü'l-İkbâl, *Riyâzû'd-Devle* ve *Zübdetü't-Tevârih* 'ın birer nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde de bulunmaktadır.

Câmiü'l-Vâkıât-ı Sultânî, 1856-1857 yılları arasında yazılmıştır. Âgehî bu eserinde, 1846-1855 yılları arasındaki Harezm'de meydana gelen olayları anlatmaktadır. Bu devirde Hive Hanlığı'nda Muhammed Emin Han ve onun savaşta ölmesinden sonra oğlu Abdullah Han ve nihayet Kutluk Murad hükümdarlık yapmaktaydı. Eserin bir nüshası Taşkent'te, bir nüshası da Leningrad'da bulunmaktadır (Tekin, 2008, s. 206).

Bundan sonra birkaç sene boyunca hastalık geçiren şair, telif eser yazmayıp yirmiden fazla eseri Türkçeye çevirmiştir. Ömrünün son senelerinde ise iki kitap daha yazmıştır (TDTEA, C.15, s. 191).

Gülşen-i Devlet, Hive Hanlığı'nda Seyyid Muhammed Bahadır Han'ın hükümlerlik sürdüğü 1856-1865 yılları arasındaki tarihî olayları anlatan bir eserdir. Eser; Özbek ve

Türkmen boylarının isyanlarını, bu isyancıların Rus hükümdarlarından yardım isteyen nitelikteki mektuplarını, Hive Hanlığı tarafından alınan önlemleri ve memleketteki başbozukluğu ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Eserin iki nüshası Taşkent'te, diğer iki nüshası da Leningrad'da bulunmaktadır. *Şâhid-i İkbâl*, Âgehî'nin Harezmi tarihine ait son eseridir. Eser II. Muhammed Rahim Han devrinde (1865-1910) 1865 ile 1872 yılları arasında meydana gelen tarihî olayları anlatmaktadır. Eserin tek olan nüshası Rusya Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü'nde (Leningrad) C 572 (590 oa) rakamı ile saklanmaktadır (Tekin, 2008, s. 206). Bu beş eser, Orta Asya'nın ve özellikle Hive Hanlığı'nın XIX. yüzyıldaki tarihinin belli başlı kaynaklarıdır. Bunun için önemleri büyüktür (Eckmann, 1963, s. 127).

Bu eserler uzun zaman yayımlanmamıştır. Bazı kitapları ise kısmen basılmıştır. Âgehî'nin Türkistan edebiyatına en büyük hizmeti Arapça ve Farsçadan on dokuz eseri, Osmanlı Türkçesinden ise bir eseri çevirmesidir. Onun Türkçeye çevirdiği tarih kitapları şunlardır: Mirhând, *Ravzatü's-Safâ* c.3, c.4; Muhammed Mehdî Han, *Tarih-i Nâdiri* (Nadir Şâh devri, 1736-1747); Şerafüddin Eli Yezdi, *Zafernâme* (Emir Timur devri); Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-i Mukimhanî* (Belh hakimi Mukim Han devri, 1702-1707); Nizamüddin Ahmed Hiravî *Tabakât-i Ekberşâhî* (Baburoğullarından Ekber devri); Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Ravzatü's-Safâ-yı Nâsirî*, şairin Osmanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine aktardığı tek eserdir (1830-31). Ayrıca Bregel, Âgehî'nin kendisinin anmadığı; ancak kataloglarda yer alan *Dürre-i Nâdire* (Mehdî Han) adlı bir çevirisinin daha olduğunu belirtir (Bregel, 1999, s. 23). Âgehî bunlardan başka dokuz tane bedii eseri de Türkçeye çevirmiştir: Nizamî Gencevî, *Hefî Pey-ker*; Sa'idî, *Gülîstan*; Hüsrev Deblevî, *Heşt bi-hişt*; Muhammed Varis, *Zübdetü'l-Hikâyet*; Abdurrahmân Câmî, *Yusuf u Züleyha*, *Salamân ve İbsal*, *Bahristan*; Bedridin Hilalî, *Şah u Gedâ*; Vâsifî, *Bedâyiü'l-Vakâyî*. Ayrıca şu felsefî eserlerin de Türkçeye çevirisini yapmıştır: Keykavus, *Kabusnâme*; Mahmûd Gücdüvânî, *Miftâhü't-Talibîn*; Hüseyin Vaiz Kaşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*. Âgehî'nin eserleri Özbekistan'da birkaç defa yayımlanmıştır. Onunla ilgili en hacimli neşir, 1971-74 yılları arasında çıkan altı ciltlik *Seçilmiş Eserler*dir. Şairin eserlerini neşre hazırlamada, Prof. Gulam Kerimov, Subutay Dalimov gibi âlimlerin hizmeti büyüktür. V. Zahidov, V. Abdullayev, R. Macidil, K. Munirov gibi âlimler de Âgehî hakkında kitaplar yazmıştır. Bugün Harezmi tiyatrosu, bazı enstitüler, okullar ve caddeler Âgehî adını taşımaktadırlar (TDTEA, C.15, s. 191).

Riyâzü'd-Devle

Eserin içeriği

Riyâzü'd-Devle, Allah Kuli Han devri (1825-1842) tarihi olup, Rahim Kuli Sultan döneminin de ilk iki yılını içine almaktadır. Allah Kuli Han'ın saltanat devri ise, Hive Hanlığı'nın en iyi devri olmuştur.

Öyle ki Allah Kuli Han'ın gösterdiği başarı maalesef komşu ülkelerde (özellikle İran ve Buhara'da) kıskançlık yaratmış bu durum Ruslar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda istismar edilmiştir (Saray, 1998, s. 168).

Riyâzû'd-Devle, 1813-1825 yılları arasında Hîve Hanlığı tarihî olaylarını anlatan *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eserden sonra Allah Kulu Han'ın isteği üzerine 1844'te yazılmış bir tarih kitabıdır. Harezmi halkının hayatı ile ilgili çok kıymetli bilgiler veren bu eser; su kanalları, yeni binalar kurma, Rusya ile olan ilişkiler, Hîve Hanı Allah Kulu Han'ın Horasan'a ve başka vilayetlere yaptığı sayısız seferleri anlatmaktadır (Tekin, 2000, s. 280). Hîve Hanlığı verimli tarım arazilerine sahip olduğundan sulama işine oldukça fazla önem vermiştir (Yılmaz, 2015, s. 471). *Riyâzû'd-Devle*'de de bu duruma değinilmiştir.

Âgehî eserini devrin tarihçilerinin geleneğine uygun olarak hamd, münacat ve naat ile başlatır. Ardından dört halifeyi anar. Sonra kendi hayatı hakkında bilgi verip sözü Allah Kulu Han'a getirir, ona dua eder, övgülerde bulunur. *Riyâzû'd-Devle*'yi nasıl yazdığını, yazmaya nasıl başladığını anlatır. Ondaki tarih ilminden bahseder, eseri yazmasına neden olan şahıslar hakkında bilgi verir.

Âgehî, eserini nasıl yazdığını, eserine bu adı neden verdiğini ve vezir Muhammed Yakub Mehter'in yardımlarını şu şekilde anlatmaktadır:

... *el-me'mûru ma'zûrun muhteżası bile bu emr-i hayret-efzâdın istib'âd körgüze almadım belki el'tâf-ı pād-şâhî ve a'fâf-ı nâ-mütenâhî himâyeti bile könglümge kuvveti ve tab'ımğa cür'eti hâşıl bolup himmet meydânığa Rüstem-âne qadem urdım ve gayret evrâkığa dilirâne qalem sürdüm (7b/2-4).*

... *çün bu nüsha-i şerifniñ terkib ü te'lifğa müteşaddî ve müte'ahhid boldım muqarreb-i hazret-i sulţânî ve mahrem-i dergâh-ı şâhib-ķırânî şâhib-i mañsıb-ı vezâret niżâmü'l-mülk ve'l-millet sa'âdet-eşer Âşaf-siyer Muhammed Ya'ķub Mehter haşalallâhu te'âlâ cemî'a meķāşidehu kim devlet erkânınıñ rükn-i a'zamı ve hazret-i a'yâniniñ ekrem ü eḫāmı durur ba'zî esbâb ve havâyc taḫşili umûrıda fakirğa dest-yârlıg ve terğib ve taḫriş merâsimi bile dil-dârlıglar körgüzdî çün ve muḫtaşar kitâb hazret-i şâhib-ķırân-ı gerdün-cenâbnıñ bahâr-şifât ve ezhâr-ı vâķı'âtı bile cennet riyâzı gülşeni dek müzeyyen boldı bu nisbet bile aḡa riyâzû'd-devle at ḡoyuldı (8a/6-13).*

Bu eserin üç nüshası Taşkent'te, dört nüshası Leningrad (Petersburg)'da bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Bu çalışmada metni kurarken İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan T 82/02 numaralı nüsha esas alınmıştır. Bu nüsha 234 varaktır. Oldukça okunaklı bir ta'liktir. Genel olarak siyah mürekkeple yazılmıştır; ama bir olayın anlatımının bitip başka bir olayın anlatılacağı yerlerde yani bir nevi konu başlıklarında; nazım bölümlerinde mısra aralarındaki üç nokta işaretlerinde; kimi özel isimlerin; ayet, hadis gibi Arapça ibarelerin yazımında kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Varak sonlarına, bir sonraki varığın ilk kelimesinin kolayca tespit edilmesi için reddâde koyma yöntemi benimsenmiştir. Her sayfa 17 satırdır (sadece ilk sayfa 9 satırdır). Eser manzum-mensur karışık yazılmıştır. Manzum bölümlerde mesnevi, beyit, rubâ'î, nazm, kıt'a, münacât gibi nazım birimi ve şekilleri kullanılmıştır. Bir de Farsça olarak yazılmış tarih bölümleri mevcuttur.

Riyâzü'd-Devle 'nin herhangi bir nüshası Türkiye'de henüz toplu olarak çalışılmış değildir; ancak şimdiye kadar yapılan yüksek lisans tezleri ve eser üzerine yapmış olduğumuz doktora tezi araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Üslup ve dil özellikleri

Âgehî eserini yazarken genel anlamda ağır bil dil kullanmıştır; ancak tarihî olayları anlatırken dili sadeleşir. Tekdüze bir anlatımı yoktur. Naat, dört halife, padişah ya da devlet adamı övgüsü bölümlerinde dili oldukça ağırlaşır sanatlı söyleyişler, tamlamalar, mecazlar, mübalağalar, istikaklar göze çarpar. Arapça dua cümlelerine, ayetlere, hadislere yer verir. Dört halifeyi övdüğü kısım buna örnek gösterilebilir:

... menâkıb-ı 'âlî-merâtib pey-der-pey ve müte'âkıb ol tört yâr-ı sa'âdet-âşârğa kim her biri hidâyet âsmânının ahter-i tâbendesı ve hilâfet 'ummânının gevher-i rahşendesı ve dalâlet vâdîsı güm-râhlarının hâdî-i reh-şinâsı ve gavâyet 'illeti mübtelâları-nın tabîb-i hazâkat-âşnâsı millet-i Ahmedî mahzeninin hâris ve hazîne-dârı ve şerî'at-ı sermedî gülşeninin gül-i hemîşe-bahârı dururlar (4a/6-10).

Âgehî, anlattığı bir olayı metni tekdüzelikten kurtarmak için nazımla desteklemeyi sever. Açıklama yaparken de dili sadeleşir:

nazm

biri baır-i kerem Ebû-Bekr-i şiddik

zamîri âftâb-ı burc-ı tahkîk

biri 'adl evcîniñ mihri 'Ömerdür

hilâfet tâcığa zâtı güherdür

şecâ'at közgüsü andın celidür

bular fâzî ü şeref mevşühdurlar

Ĥudâ vü Muştafâ maıhbûhdurlar

birığa kim ki kıılmas érse taşdıı

bolup kâfir bolur elbette zindik

bularnıñ barçasıdur dîn çerâğı

hidâyet şahşınının ħol u ayağı

nişâr olsun dürr-i rahmet dem-â-dem

alarğa sâyir aşhâbığa hem

rıdvanu 'llahi te'âlâ 'aleyhim ecma'în (4a/10-17).

Allah Kulu Han'ı anlattığı kısım:

...dürr-i nâb-ı 'ummân-ı saltanat mürtefi'-i me'âric-i iclâl mürteki-i medâric-i iqbâl şavlet ve menzilet- penâh-ı devlet ve besâlet-dest-gâh mürevvic-i ahkâm-ı şer'-i metin muqavvi-i kavâ'id-i dîn mübîn-i sâlik-i mesâlik-i şeri'at mâlik-i memâlik-i haqîqat kıdve-i selâtin-i mu'azzam 'umde-i havâkin-i mükerrerem siyâset-şi'âr 'inâyet-dişâr halife-i zamân fermân-fermâ-yı cihân İskender-nişân Süleymân-mekân hâdim-i bünyânü 'l-fisk ve 'l-'işyân mâhi-i âsârü 'l-bid'at ve 't-ıuğyân râfi'-i a'lâmü 'l-enn ve 'l-amân 'alâ mefârik-ı ehlü 'l-î mân el-mütehallik bi-ahlâk el-sübhân el-müste'in bi-'inâyeti 'l-meliki 'l-müste'ân a'nî pād-şâh-ı 'âlî-mekân ebü 'l-muzaffer ve 'l-mansûr Ebü 'l-Gâzî Allâh Kulu Muhammed Bahâdur Hân vasi' allâhu te'âlâ eyyâm-ı nevbetehu bi-vufûri 'l-'âfiyye ve ref'i i'lâm-ı devletihi be-sürür envâ fetiyye (6b/1-9).

Görüldüğü üzere, nazım bölümlerini hariç tutarsak, böyle metinler üzerinde uzun yıllar çalışanları bile ilk okuyuşta zorlayacak derecede süslü ve ağır bir dil kullanılmıştır.

Âgehî başkalarını överken ne kadar cömert ise kendisini anlatırken son derece mütevazıdır hatta nerdeyse kendisini horlamaktadır:

... ammâ ba'dü bu mecmû'a-i dil-güşâ gülistânının 'andelib-i hoş-elhânı ve bu merkûme-i belâgat-inşâ-yı şeker-istânının fütü-i şîrin-zebânı dergâh-ı 'âlem-penâh âstânının bende-i kem-terini ve cenâb-ı hilâfet-me'âb tofrağının cebhe-sâ ve pehlü-nişini a'cez-i 'ibâdi'llâhi 'l-meliki 'l-vehhâb a'nî fakîr-i keşîrü 't-taşîr Muhammed Rızâ Mîr-âbü 'l-mütehalliş bi 'l-Âgehî ibn Êr Niyâz Bég gaffera'llâhu zünûbehümâ ve setera'uyûbehümâ (4a/17,4b/1-4).

Ayrıca bu cümlelerinden Êr Niyâz Bég oğlu Muhammed Rızâ'nın takma adının Âgehî² olduğunu ve su işlerinden sorumlu bulunduğunu da anlayabiliyoruz.

Âgehî, saray tarihçisiydi. Saraydaki yetkililer, tarihçilerin tüm gerçekleri yazmalarına asla izin vermezler, hanlarının şanına ters düşen söz söyleyen herhangi bir şahsı çok katı şekilde cezalandırırlardı. Bu yüzden ki Âgehî daima tehlike korkusuyla yaşadı. Hatta yazdığı bir önsözde şu cümleyi kurmuştur: “gâhâ pād-şâh hizmetinin tereddüdi bile könlümde miñ gam ve gâhâ vezir mülâzemetinin tecessüsi bile cânımda yüz elem...” (Dolimov & Karimov, C.5, s. 6). Belki de kendisiyle ilgili bu denli alçak gönüllü olmasının sebebi yaşadığı korkuyla da alakalıdır.

Âgehî ile ilgili önemli çalışmaları olan Munirov da yazarın kendi cümleleriyle bu konuya şöyle değinir: “Gençlik zamanlarımda başıma her hâl ve türlü türlü kaygılar üşüştü. Her taraftan başıma bela taşı yağdı. Daima gönlümde endişe, rahatsızlık ve üzerimde korku hüküm sürerdi” (Munirov, 2002, s. 45).

Metnin çalışmamıza konu olan bölümünde de Âgehî durumunu ifade eder ve nazım kısmında sade bir şekilde özetler:

² Âgehî < Far. اگهی haberdar ve uyanık olma.

... né köñlümde cihân havâdisidin cem‘iyyet eşeri peydâ ve né tab‘ımda zamân-ı nevâiyidin emniyet haberi hüveydâ gam hayliniñ sinân-rizligidin farq-ı râhatım yaruq-ı elem seyliniñ tûfân-hizlikidin külbe-i ahzânım yıkuq (4b/15-17).

nażm

gehî kim yüz koyup başımğa kaygu

körünüp közime ‘âlem qararğu

bolup gam hayli gâhî kâşid-i cân

yıqılıp başıma gerdün-ı gerdân

açıp gâhî havâdis elgi pence

kılıp köñlümniñ a‘zâsını rence

bolup dil-ğaste ü tab‘ım perişân

fîğânlar eyler êrdim lik pinhân (4b/17, 5a/1-4).

Âgehî, âlimler ve şairler sohbetinde bulunup, meclislere katılıp üzüntülerini biraz da olsa unuttuğunu şöyle anlatmaktadır:

çün hâdişât-ı rüzgârniñ mundaq elem-i gûn-â-gûnın ve sânihât-ı felek-ğaddârniñ bu yañlıg gam-ı melâlet-maqrûnıñ tegâfûl câmınıñ hem-destligi bile ref^ç ve tesâhül bâdesiniñ mestligi bile def^ç kılıp gâhâ ‘ulemâ-yı fezâyil-me‘âb ve fuzalâ-yı kemâlât-intisâbnıñ mecâlis-i ravza-i tezeyyün ve mehâfil-i behişt-âyinleriğa ihlâş tariki bile özümni yétkürüp kelâm-ı şehd-âmîz ve suhan-ı halâvet-engizleri istimâ‘ıdın hazz-ı vâfir ve lezzet-i mütekâşir hâşıl kılıp ma‘ânî iktisâbığa be-ğadr-i hâl iştiğâl körgüzüp köñlüm melâleti ve gamım şiddetiğa teskin bérür êrdim (5a/4-11).

Âgehî çok büyük ihtimalle yaşadığı korku ve o devirde din mezhepleri arasındaki çatışmanın hat safhada olması, özellikle de şeyhülislamın Şiiilere karşı savaşı caiz gösteren fetva vermesi (Dolimov & Karimov, C.5, s. 9) sebebiyle onlara düzenlenen seferleri anlatırken Allah Kulı Han ve askerlerini övdükçe överken karşı tarafı adeta yerin dibine sokar, hatta hakaret eder. Onun sert üslubunu da böylece görmüş oluruz:

... velikin Hasan ‘Alî Mîrzâ kim Meşhed şehriniñ hâkim-i fermân-revâsı êrdi sipâh-ı İslâmniñ a‘lâm-ı nuşret-iltizâmınıñ mâhçe-i dirahşânın üze qaddin müşâhede etti ve kûs ve kebürge âhenginiñ şadâ-yı şür-nişânın sâmi‘a-ı idrâk bile eşitti dalâlet-i zâtî ve şerâret-i Şi‘î anı koymadı kim kevkebe-i vâlâğa istiğbâl kılıp kılâde-i iñâ‘atğa müteğallid bolğay lâ-cerem gâyet serâsime ve hirâsânlıgıdın kal‘a ekâbiri bile ittifâk kılıp dervâzelerini taş ve tofrağ bile medrûs ve maţmûs kıldurup sa‘y-ı vâfir ve küşiş-i mütekâşir bile kal‘a hırâsetiğa kıyâm körgüzüp durur né kéceler râhat kılurğa ârâm ve qararı bar ve né kündüzler ferâgat taparğa kuvvet medârı ve şehr ehli galebe-i havfdın cân çekip it yañlıg feryâd u efgânın sipihr-i gerdândın aşurup dururlar.

nazm

hişâr içre bolup küfr ehli maşşûr

aşurdı çarhdın efgân ile şûr

bolup kündüz işi her yan yügürmek

kéçe yüz vehmdin it yañlıg ürmek (31a/5-16).

Aslında burada Âgehî Şiileri horlarken onlara yapılan eziyeti de anlatıyor. Örneğin şu satırlarda da okuyucu insanlara verilen zararı anlamış oluyor:

çü her sarı yüz urdı hayl-i leşker

kılp pā-māl küfr ehlin ser-ā-ser

alıp tağ içre tapıp néççe kurgan

esir eylep élin mālını tālān

bolup gâret kara manglay Kızılbaş

kalıp né merd ü zen né qarı né yaş

ata oğlınıñ ahvālīga yıglap

oğullar hem ata hālīga yıglap

ana kız hasretidin tartıp efgân

kız ana miñnetidin yıglaban kan

bu şurişdin tüşüp ‘âlemğa aşüb

ne ‘âlem-i nil-gün-ñâremğa aşüb

bolup küfr ehliğa rûz-ı kıyâmet

velî İslām élige ‘id-i ‘işret (30b/14-17, 31a/1-2).

Âgehî tüm korkusuna rağmen halkın başındaki ağır musibetleri adilane bir biçimde anlatır. Mesela yaşanan halk ayaklanmalarını hâkim sınıf bakış açısından dile getirirse de ayaklanma sebeplerinin doğrusunu yazar. *Riyâzü'd-Devle*'nin ilerleyen kısımlarında kendisine yer bulacak olan Ay Dost Bey önderliğindeki ayaklanmanın esas sebebini halktan alınan ağır vergiler olarak gösterir (Dolimov & Karimov, C.5, s. 6). Âgehî, korkularıyla adaleti arasında kalmış gibi görünmektedir. Yukarıda geçen dizeleri yazarken de korkusundan devletin başındakileri ve yaptıklarını övse de insanlara yaşatılanlar onu içten içe üzmüş olmalıdır;

çünkü yine bu eserde Âgehî kendi ağzından kaygılarını da anlatmıştır. Bence bu onun ‘yazacaklarımı bu endişelerle yazıyorum’ deme şeklindedir.

Bu dönemde gelişen tarih yazıcılığı ile meydana getirilen eserler, elbette yazıldıkları devrin hanedanlarının soyunu ve tarihini konu edinir; ancak tarihçilerin asıl amacı okura bilgi sunmanın ötesinde yöneticilerin yönetimini meşrulaştırmaktır (Bregel, 1996, s. 8). Âgehî de zikredilen sebeplerle bunu yapar; ancak yine de dürüst olmaya çalıştığı çok açıktır. Bütün bu baskıya rağmen yaşadığı dönemin tarihini elinden geldiğince doğru, ayrıntılı ve sanatlı şekilde yazması onu farklı ve önemli kılar.

Ebû'l-Gâzî Bahâdır Han'ın yazdığı *Şecere-yi Terâkime* (Türkmenlerin soykütüğü) ile *Şecere-yi Türk* (Türklerin soykütüğü) adlı eserler tarihî bilgi içermelerinin yanı sıra sade, anlaşılır ve içten anlatımıyla dikkat çeker (Merhan, 2007, s.129); hatta Bahâdır Han *Şecere-yi Türk*'ün girişinde “Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk anlar” diye yazmaktadır (Ercilasun, 2007, s. 422); ancak *Riyâzü'd-Devle* seçkin okura hitap etmektedir. Dil ve üslup özelliklerine bakıldığında bırakın çocuğu yetişkin insanın anlaması bile çok zordur. *Riyâzü'd-Devle*'yi anlayabilmek için sağlam bir dil bilgisi ve genel kültür; Âgehî'yi anlayabilmek içinse derin bir anlayış gereklidir.

Âgehî'nin kültürlü ve birikimli biri olduğu yaptığı benzetmelerle göze çarpar; adı masallarda geçen varlıklara, mitolojik karakterlere de satırlarında yer verir:

yüz âheng ile ol yañlıg ki kaqnūs (53a/10).

barı érdi devletde Kārūn kébi

barı miknet içre Ferīdūn kébi (40b/1-2).

Sikender bolup şevketidin hecil

Süleymān dağı şānıdın münfa‘il

tiriğ bolsa érdi ger Efrāsiyāb

aña bolğay érdi gulām-ı rikāb

eger bolsa Cemşid ü İsfendiyār

bolur érdiler aña hizmet-güzār

eger ‘adlini körse Nüşīrevān

özi ‘adlini zulm kılğay gümān

müzeyyen bolup andın evvān-ı dīn

münevver bolup qaşr-ı şer‘ mübeyyen

ne Hātem saḥāvetde mānend aña

ne Rüstem şecā‘atde mānend aña (9b/1-5).

ķaysı 'adüvv üzre ki yétkürdi at

anı piyâde étiban kıldı mât (21b/17,22a/1).

*... İskender-nişân ümerâ-yı Behrâm-girdâr ve kübrâ-yı ğazanfer-nümüdâr ve şüce'â-yı
hizebr-heybet ve 'asâkir-i Mirrih-şalâbet (48a/5-7).*

ħaşin ol-nev' kim Sedd-i Sikender (55b/10-11).

Ona acı veren bir olayı da etkileyici şekilde anlatır ve ayetlerle destekler:

*... emîr-i bî-naẓîr-i rûşen-zamîr şâyib-tedbîr ümerâ-yı 'izâmġa fâyiķ-i sa'âdet-nişân Şâh
Niyâz Atalık nevvere merķadehu küllü nefsin zâikâtü'l-mevt ("Her nefis ölümü
tadacaktır." Ankebût Sûresi, 29/57) câmıdın ecel şahbâsın âşâm kılıp cennet riyâzığa
rıhlet ķademin ķoydı (38a/1-3).*

Aslında tarihçi gerçekleri açığa çıkarırken biraz sanat yapmak zorundadır ve bazı büyük tarihçiler yazım tarzları bakımından da meşhurdur (Çandarlıoğlu, 2003, s. 9). Türkçeden başka Arapça ve Farsçaya da hâkim olan Âgehî de tercüman ve divanı olan şair kimliği de hesaba katılırsa yaşadığı döneme ışık tutan sanatçı ruhlu büyük bir tarihçidir.

Âgehî, bazen bir kelimeyi farklı dillerdeki eş anlamlarıyla beraber kullanır. *Riyâzû'd-Devle*'deki anlatım zenginliğini tarihçilere has sanatlı yazma eğilimi, güzel sanatlardan geniş şekilde faydalanış, Âgehî'nin ayrıca tercüman olması ve bu tercüme cereyanının da üslubunu etkilemesiyle açıklamak mümkündür (O'rozboev, 2020, s. 102). Ayrıca anlatımı pekiştirmek ve hareketlendirmek için yakın anlamlı sözcükleri bir arada kullanır, ikilemelere başvurur. Tabi ki bunlarda kelimelere hâkim olmasının payı çok büyüktür:

devlet evvânınñ zib ile zeyni (7b/13-14).

meymene-i meymün ve meysere-i meysürın kim buranġar ve cuvanġar dërler (30a/8).

öz ħ'âhişi bile terk tutup ġüşe-nişin ve 'uzlet-ġüzinlik ihtiyâr kıldı (38a/15-16).

*ve Kırak éli fevc fevc ve ġürüh ġürüh ve t̄ayife t̄ayife ve cemâ'a cemâ'a def'a def'a ve
izlik izidin (47a/10).*

ve ger her mülk sarı çekse leşker bolur elbette manşür u muẓaffer (49b/13).

ķéme ve sal yasap barça aġmâl u eşķâl ve cādır ve partalların deryādın (51a/7).

hemol mevzi' de oġruķ ve bunna ve aġmâl u eşķálnin muġâreset ve muġâfazatığa (54b/2-3).

ķūs u kebürgeler şadâġa çıkıp (55b/1-2).

irtidād ehli bile muġârebe ve muķâtele rüsümü (56a/14).

yok ise meyti ölüġ ecsâmġa cân müjdesi (60a/11-12).

bu müjdeni eşitgeç her tarafdın tehniyyet-güylük ve mübârek-bâdlîğ (60a/12).

Âgehî, bağlacın sağına ve soluna uyumlu cümleler ile tamlamalar kurar:

her biri hidâyet âsmânının ahter-i tâbendesı ve hilâfet ‘ummânının gevher-i rahşendesı ve dalâlet vâdisi güm-râhlarının hâdi-i reh-şinâsı ve gavâyet ‘illeti mübtelâları-nın tabîb-i hazâkat-âsnâsı (4a/7-8-9).

muhayyem-i hıyâm-ı sa‘âdet-encâm ve mu‘asker-i ‘asâkir-i nuşret-iltizâm etti (50a/10).

bu nev‘ debdebe-i kıyâmet-cüş ve kevkebe-i mahşer-hurüş bile (55b/4-5).

hıyâm-ı nuşret-fercâm ve kıryâs-ı devlet-esâs ve bâr-gâh-ı sipihr-iştibâhmı (58a/16-17).

Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri

Ses Özellikleri

é - i meselesi

Eckmann, Karahanlıcada ilk hecede bulunan /e/ sesinin, genellikle on dördüncü yüzyıl ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de korunmuş olmakla birlikte daha sonraları (ع) ile veya *Nehcül'l-Ferâdis* gibi hareketli metinlerde üstünlü yâ (ع) ile işaretlenen bir sese dönüşmeye başladığı ve muhtemelen /e/ ve /i/nin her ikisinden de farklı, yarı açık bir /é/ yi temsil ettiği görüşündedir (Eckmann, 2003, s.33).

Timur Kocaoğlu ise, Türkçede /é/ sesinin en eski dönemlerden beri bulunduğunu ve tarihî Türk lehçelerine ait eserlerin transkripsiyon metinlerinin hazırlanmasında kapalı /é/ ünlüsünün gösterilmesinin önemini vurgulamaktadır, ayrıca Nevâî'nin 1499 yılında yazdığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türk dilinin Arap alfabesiyle yazımı (imlâsı) ve o harflerin Türk dilindeki ünlü ve ünsüz sesleri karşılaşması hakkında ayrıntılı bilgi verirken, Arapça “y” (ع) harfiyle yazılan Türkistan sahası Türkçe metinlerde (Çağataycada) bu Arapça “y” (ye) harfinin aslında Türkçe metinlerde üç ayrı ünlü sesi karşıladığını çok açık bir şekilde belirterek, bu seslerin de /é, i, î/ olduğunu söylemektedir (Kocaoğlu, 2003, s. 266-267).

Türkçede dokuzuncu ünlü olarak nitelendirilen bu sesin varlığı öteden beri tartışılmalı bir konu olmuştur. Uzun yıllardır tartışılmalı da bu konudaki yaygın görüş, bazı tek heceli kelimelerde ya da kimi kelimelerin ilk hecesinde yer alan bu sesin Eski Türkçede /e/ şeklinde karşımıza çıktığı ve Çağatay Türkçesi metinlerinde /é/ şekline dönüştüğüdür. Metnin okunusunda Çağatay Türkçesine uygun olarak /é/ sesi tercih edilmiştir; ancak ilk hecede /ع/ ile yazılmayan kelimelerde transkripsiyonda gösterilmemiştir:

Teñri تئرى (23b/6), Téñri تينرى (19b/4); ne نه (59b/2), né نى (18b/17)

Kalınlık-incelik uyumu

Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir sesli bulunduğuna göre o kelimenin bütün seslileri kalın veya ince olur. Buna dil uyumu kanunu denir (Banguoğlu, 2004, s. 84). Büyük ünlü uyumu olarak da bilinen kalınlık-incelik (ön-

arka, dil) uyumu Türkçenin en temel özelliklerinden biridir ve bu özellik, Türkçe ve akrabası dillerde görülür (Karaağaç, 2012, s. 148). Türkçe kelimelerde kalınlık-incelik uyumu ilk yazılı metinlerden itibaren vardır (Ata, 2014, s. 63).

Kalınlık-incelik uyumunun, Türkçenin asli fonetik kanunlarından biri olduğu genellikle kabul edilmektedir; ancak Batı Türkçesi sahası dışında kalan sahalara ait metinler incelendiğinde, özellikle klasik Çağatay yazı dilinde bazı eklerin istinsah hatalarını aşan ölçüde kalınlık-incelik uyumuna aykırı olarak kullanıldığı görülür (Erarslan, 1970, s. 113).

Çağataycanın asli kelimelerindeki kalınlık-incelik uyumu tamamen muhafaza edilmiştir (Eckmann, 2003, s. 27). Bu metinde de genellikle kalınlık-incelik uyumu vardır; ancak bazı sözcükler (ğ/k) veya (g/k) içeren ekler aldıklarında bu uyum bozulmaktadır. Metinde uyum Türkçe kelimelerde daha sağlamdır; ancak bazen bozulabilmektedir, ayrıca ikili yazımlar da görülebilmektedir: talağ+ğa (59b/9), bég+ge 48a/1, kol+ğa (41b/9), otuz+ğa (13a/10), yer+ge (6a/1), élçi+ge 32b/16, kıyası+ğa (60a/5), soñ+raq (53b/5), evvel+raq (16b/14), yahşı+raq (26b/6), yürüşi+ğa (23a/16), yüzi+ğa (10a/3), yüzi+ge (18b/14).

Metinde alıntı kelimelerde düzenli bir kalınlık-incelik uyumundan söz etmek mümkün değildir. Alıntı kelimelere sıklıkla kalın ünlülü ekler getirildiği söylenebilir, kalın sıradan ünlü barındıran kelimelerin ince sıradan ek aldıkları ve ikili yazımlar olduğu da görülür: Cemşid-âne+ğa (51a/11), havâli+ğa (25b/3), kâhire+ğa (25a/10), leşkeriyye+ğa (49a/1), pād-şâhâne+ğa, şahâyif+ğa (3a/1), simetü 'r-re 's+ğa (49a/17), taraf+ge (26a/3), taraf+ıga (18b/7), mevzi'+ğa (35b/7), mevzi'+ge (49a/8).

/b-/ > /m-/ değişmesi (nazallaşma)

men (2b/17) < ben; miñ (55b/3) < bıñ; mundın (12a/17) < bundın

/-p-/ > /-f-/ değişmesi (sızıcılaşma)

Çağataycanın karakteristik özelliklerindedir. İlk defa Nevâyî'de görülür.

tofrağ (4b/2) < toprağ

Zamir n'si

Üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik ekleriyle hâl ekleri arasına giren zamir n'si Çağatay Türkçesinde görülmemektedir. Metinde de zamir n'si genel itibarıyla kullanılmamıştır:

cânibide (27a/7), arasıda (21b/10), bağlarıda (58b/10), tarafıdın (58b/7), astıda (58b/12), tofrağıga (59b/14), bégleridin (20a/15), qarındaşlarıdın (20b/7)

Ancak metnin inceleme yaptığımız [1b-61b] varakları arasında az sayıda kelimedede zamir n'si kullanıldığı tespit edilmiştir:

içindeki (27a/7), hürüşında (28b/7)

Şekil Özellikleri***Durum ekleri*****İlgi durumu (genitif):**

+İğ, +nİğ: zerre+nin timşâl-i gümâne+si (3b/14), haşm+ın baş+ı (19b/5), anın evlâd+ı (11a/2)

Eksiz ilgi durumu:

âstân-ı felek-âşyân tofrağ+ığa (59b/14), töpe üst+ide (49a/1)

Yükleme durumu (akkuzatif):

+nİ: alar+nı (20b/1), kişi+ni (20a/3), közgü+ni (44a/2), partal+nı (29b/17), yol+nı (28a/5)

+n; +İ: ruşat+ı+n (59a/1), baş+ı+n (35a/1), men+i (7a/13)

Yönelme durumu (datif):

+A: târek+e (27b/5), baş+ı+m+a (5a/2), yan+ı+m+a (9a/10), köz+i+m+e (5a/1)

+GA: +ka metinde karşımıza çıkmadığı ve +k/g'yi ayırt edici herhangi bir işaret olmadığı için +ke şekli tercih edilmemişti: biz+ge (33a/10), felek+ge (23a/3), hâşşiyet+ğa (48b/8), kâm-rân+ğa (20a/9)

Yönelme durumu eki, teklik kişi zamirlerinde şu şekildedir: maña (9a/3), saña (60b/3), aña (7a/1)

Bulunma durumu (lokatif)

+dA: all+ı+da (37b/2), ara+da (57b/10), cülge+de (37b/9), diyâr+da (25a/16), iş+de (26a/14), fırsat+da (11b/1)

Çıkma durumu (ablatif):

+dIn: Kâf+dın (9b/16), andın (2a/5), kol+dın (33a/14), sa'âdet+din (14b/2), su+dın (23b/3), tûy+din (10b/11)

Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra gelen zamir n'si metinde şu örnekte görülür: mundın (12/17)

Vasıta durumu (instrumental):

+IA: tañ+la+sı (18b/4), birl (2a/2), bile (5b/4), ile (2b/7)

Eşitlik durumu (ekvatif):

+çA: ança (48b/1), gubâr+ça (40a/16), bar+ı+ça (4a/4), kâm+ı+ça (50a/17), iz+i+çe (30a/6)

Yön gösterme durumu (direktif):

+rA, +KArI/+ KArU: iç+re (45a/5), il+geri (20a/10), il+gerü (55a/7), iç+gerü, taş+karı (41a/7), taş+karu (39b/12), soñ+ra (37b/10), üz+re (6a/5)

-e doğru anlamında kullanılan *sarı* edatı da yön göstermekte kullanılmaktadır sürdi lâ-mekân *sarı* (3b/2).

Karşılaştırma durumu:

+rAK:yağış+rağ (26b/6), yavuğ+rağ (52a/6), tiz+rek (7a/14)

Aitlik durumu:

+GI: iç+i+n+de+ki (27a/7), mişik+leri+de+ki (49b/5) eknâf+da+ğı (12b/4), evvel+ğı (8a/15)

Sınırlandırma durumu:

+gAçA: tiz+geçe (23b/2), salñanat+i+ğaç (13a/12)

Fiil kip zaman ve çekimi

Basit kipler

Haber kipleri

Geniş zaman

Fiil tabanı + (-r,-Ar,-Ur) + zamir kökenli kişi ekleri

Teklik

1. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.

Olumsuz: dé-men (9a/4)

2. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.

3. **Kişi:** bağ+la-r (27b/7), iste-r (48a/17), aç-ı-l-ur (26a/14), iş+le-t-ür (11b/3), kör-ü-n-ür (26b/6)

Olumsuz: kıl-mas (4a/14), tap-mas (51a/3), yét-mes (51a/4), bér-mes (2a/6)

Çokluk

1. **Kişi:** bér-ür-miz (60b/13), tut-ar-miz (24b/5), dur-ur-miz (33a/9)

2. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.

3. **Kişi:** dur-ur-lar (34a/4), kıl-ur-lar (22a/14), dé-r-ler (48b/7)

Görülen Geçmiş Zaman

Fiil tabanı + (-DI) + iyelik kökenli şahıs ekleri

Teklik

1. **Kişi:** eyle-di-m (4a/5), ur-dı-m (7b/4), sür-di-m (7b/4)
2. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.
3. **Kişi:** kıl-dur-dı (32a/14), kir-di (22a/1), ol-dı (6a/6), al-dı (25b/5), kör-di (35a/3), çek-ti (25a/8), çık-tı (41b/2)

Olumsuz: koy-madı (31a/9)

Çokluk

1. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.
2. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.
3. **Kişi:** kız-ı-t-ı-tılar (56b/16), tap-tılar (44b/10), al-dılar (45b/7), kör-güz-diler (2b/3), yét-tiler (57b/14)

Olumsuz: eşit-mediler (56a/7), koy-madılar (56a/3)

Öğrenilen Geçmiş zaman

Metinde anlatılan geçmiş zaman çekimi Klasik Çağatay Türkçesindeki gibi iki şekildedir:

Fiil tabanı + -mİş + zamir kökenli şahıs ekleri

Metinde sadece 3. tekil ve çoğul şahıslarla çekimlenen örnekleri vardır.

Teklik 3. Kişi: tüş-miş (8a/3), tüz-miş (10b/5), bol-mış (6a/3), kabal-mış (55b/13)

Olumsuz: bol-mamış durur (31b/8)

Çokluk 3. Kişi: bér-mişler (27a/10), tüzet-mişler (53a/5), kıl-mışlar (27a/15), koy-mışlar (27a/17)

Fiil tabanı + -Ip/Up durur, -dUr + zamir kökenli şahıs ekleri

Teklik

1. **Kişi:** ur-up-men (2b/15), ét-ip-men (3a/1), sür-üp-men (2b/17)
3. **Kişi:** bol-updur (15a/9), kıl-ıpdur (28b/7), kal-ıpdur (57b/3), körgüz-üpdür (33b/14), tur-up durur (48b/15), körgüz-üp durur (18b/2), çek-ip durur (27a/13)

Çokluk

3. Kişi: toldur-up dururlar (57b/15), bol-up dururlar (18b/9), kıl-ıp dururlar (27a/9), yiber-ıp dururlar (34b/3)

Şimdiki zaman

Fiil tabanı + -A-y Dur(ur) + zamir kökenli şahıs ekleri

Metinde sadece 3. tekil şahısla çekimlenen örnekleri vardır.

Teklik 3. Kişi: kıl-a durur (59b/6), oltur-a durur (59b/9), bol-a durur (59b/11)

Olumsuz: bér-mey durur (23a/17)

Gelecek zaman

Fiil tabanı + -gAy zamir kökenli şahıs ekleri

Metinde sadece 3. tekil ve çoğul şahıslarla çekimlenen örnekleri vardır.

Teklik 3. Kişi: kîrgüz-gey (14a/3), ét-gey (55a/10), sal-ğay (55a/12), ol-ğay (23b/5), bar-ğay (29b/5), tüş-gey (37a/10)

Olumsuz: bol-mağay (9b/10)

Çokluk 3. Kişi: kéltür-geyler (45b/7), körgüz-geyler (29a/13), yét-geyler (55a/6), kıl-ğaylar (27b/4), aç-ğaylar (27b/13)

Olumsuz: çık-mağaylar (55b/14)

(-gU)+iyelik ekleri (+dur / turur / durur)

Metinde sadece 1.ve 3. tekil şahıslarla çekimlenen örnekleri vardır.

Teklik 1. Kişi: çek-gü-m durur (32b/10), yét-gü-m durur (33b/9)

Teklik 3. Kişi: bol-ğu-sı (49b/11), tap-ğu-sı durur (52a/14), kir-gü-si durur (14a/7)

Olumsuz: bol-ma-ğu-sı (14a/10)

Dilek kipleri

Emir-istek kipi

Teklik

1. Kişi (-Ay/-AyIn): bol-ay (9a/4), eyle-yin (9a/6)

Olumsuz: bol-mayın (31a/5), al-mayın (46b/5), kör-meyin (39b/3), két-meyin (55b/14), dé-mey (46b/5), kör-mey (6a/13), kal-may (31a/3), kıl-may (34b/15)

2. **Kişi (-gII; -ø):** eyle-gil (8a/5),kétür-gil (9a/3),ét-gil (18a/10),yan-ğıl (46b/17),eyle (12a/14), kél (8b/1), süpür (9a/9) tur (9a/8)

Olumsuz: ayırma (18a/12)

3. **Kişi (-sUn):** tap-sun (10a/10), bol-sun (4a/4), al-sun (58b/17), yét-sün (4a/4), eyle-sün (8a/5), yétkür-sün (36a/12)

Çokluk

1. **Kişi (-All(η)):** Metinde örneğine rastlanmamıştır.

2. **Kişi: -(X)η(lAr), (U)η(lAr), -Inj, -Injz:** ayt-ıñız (26a/16), qat-ıñız (26a/17), qıl-ıñ (14a/12)

3. **Kişi (-sUnlAr):** at-sunlar (57a/9), yörü-sünler (48a/4)

Şart kipi

Fiil tabanı +(-sA)+ iyelik kökenli şahıs ekleri

Teklik

1. **Kişi:** çek-sem (13a/14), sür-sem (8a/4)

2. **Kişi:** iste-señ (12a/13), eyle-señ (24b/6), qıl-sañ (24b/7)

3. **Kişi:** al-sa (60b/14), kız-sa (22b/11), tap-sa (7a/8), yétüş-se (27b/4), bér-se (9a/1), çek-se (9b/10), çöm-se (51a/3)

Çokluk

1. **Kişi:** ‘azîmet-nümâ bol-saq (26b/12)

2. **Kişi:** Metinde örneğine rastlanmamıştır.

3. **Kişi:** icâzet bér-seler (52a/14), fermân-fermâ qıl-salar (61a/7)

Gereklilik kipi

Metinde gereklilik kipi kérek ve lâzım sözleriyle karşılanmış olup sadece 3. teklik çekimi örneklenmiştir: ét-mek kérek (36a/15), kérek durur (14a/10), lâzım bolğan (39b/8), lâzım durur (21b/3)

Birleşik kipler

Hikâye

Geniş zamanın hikâyesi

Metinde teklik 1. ve 3. ile çokluk 3. şahıs örnekleri vardır:

Teklik

1. **Kişi:** eyle-r érdim (5a/3), bér-ür érdim (5a/10)

3. **Kişi:** bol-ur érdi (6b/15), eyle-r édi (12a/1), çek-er érdi (12a/10), kııl-ur érdi (11b/14), tişlet-ür érdi (11b/4), al-ur érdi (12b/12)

Olumsuz: ér-mes érdi (14a/2)

Çokluk

3. **Kişi:** bol-ur érdiler (9b/3), dé-r érdiler (13a/6), kél-ür érdiler, yétkür-ür érdiler (20a/1), kııl-ur érdiler (35b/12)

Olumsuz: il-mes érdiler (40a/17)

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

Metinde sadece 3. tekil ve çoğul şahıslarla çekimlenen örnekleri vardır.

Teklik 3. Kişi: tég-ip érdi (44a/6), körgüz-üp érdi (16b/14), tap-mış érdi (54b/4), yét-miş érdi (25a/6)

Olumsuz: tap-mamış érdi (47b/8), kııl-mamış érdi (35a/1)

Çokluk 3. Kişi: tap-ıp érdiler (44b/1), bar-ıp érdiler (58a/2), kél-türmiş érdiler (20b/9), kirgüz-miş érdiler (30b/12)

Gelecek zamanın hikâyesi

Metinde sadece 3. tekil şahısla çekimlenen örneği vardır.

Teklik 3. Kişi: bol-ğay érdi (9b/2)

Şartın hikâyesi

Metinde sadece 3. tekil şahısla çekimlenen örneği vardır.

Teklik 3. Kişi: tirig bol-sa érdi (9b/2)

Zarf-fiiller

-**A:** tol-a érdi (14b/2), bol-a behrever (9a/5), çıkar-a almay (28b/15), körgüz-e almadım (7b/2), yét-e almay (23b/3)

-(**A**)rd**A**, -**Ur**d**A**: yür-erde (18b/15)

-**Arg****A**, -**Urg****A**: tap-argâ (31a/13), tüz-erge (40a/9), bar-urgâ (20b/12), rāhatkııl-urgâ (31a/13)

-**gAç**: tap-ğaç (35b/13), koy-ğaç (6a/1), mesmūf bol-ğaç (28a/3), eşit-geç (33b/16), iç-geç (9a/4), kör-geç (36a/9)

-**gAll**: kaç-ğalı (57b/3), kêt-geli (57b/3)

-ken: Zaman ifade eden bu zarf-fiil eki, sadece ér-/é- ek fiilinden sonra gelir: kay sarı é-ken (55a/11), mürür ét-ken (56b/1)

-mAy, -mAyIn: tap-may (51b/13), sıg-mayın (30a/12), bil-mey (34b/16), kör-meyin (39b/3)

-gAndA: ségre-gende (41a/8)

-gÜncA: tüş-günçe (57b/12)

-(X)p, -ban, -iban, -UbAn: key-ip (18b/10), kıl-ıp (15a/3), kıldur-up (28a/6), tapşur-up (2a/8), üz-üp (60b/11), çapavulla-p (58a/2), yasa-p (51a/7), yığla-p (30b/17), yığla-ban (31a/1), yürü-ben (55a/16), tépre-ben (30a/16), cehd ét-iben (27b/8), saç-iban (11b/17), tutuban (31a/3), tüz-üben (30a/14)

İsim-fiiller

-mAk: ur-mağ+ğa (57b/4), ma^c mür bol-mağ+ım+ğa (7b/11), öt-mek+i (51a/5), köter-mek+ge (58b/8), irsâl kıl-mağ+ı (19b/13), sür-meg+i (29b/6)

Sıfat-fiiller

-Ar, -Ur: kün bat-ar (27a/8), kün çık-ar (27a/9), tüz-er+ge (40a/9), tap-ar+ğa (31a/13), bar-ur+ğa (20b/12), kıl-ur+ğa (31a/13)

+kan metinde karşımıza çıkmadığı ve +k/g'yi ayırt edici herhangi bir işaret olmadığı için +ken şekli tercih edilmemiştir:

-gAn: bar-ğan (49b/13), çık-ğan (58b/12), ur-ğan (55a/9), taş-ma-ğan (31a/3), ükül-gen (46b/15), dé-gen (48b/3), yiber-gen (20a/16), büt-gen (51a/6), yét-gen (29a/17)

-gÜ: tap-ğu-sı durur (52a/14), mün^c adim kıl-ğu dék (29a/1), bol-ğu+sı (23b/2), çek-gü+m durur (32b/19), yét-gü+m durur (33b/9), kir-gü+si durur (14a/7) ?

-gÜçI: çömür-güçü (55b/9), yétkür-güçü (55b/8), sal-ğuçü (25b/12), oğu-ğuçü (27a/5)

Birleşik fiiller

İki fiilden yapılan birleşik fiiller

Yeterlilik fiilleri

baş çıkar-a al-may (28b/15), yükin köter-e al-ğu (50b/6), yé-te al-ma-yın (9a/15)

Süreklilik fiilleri

oltur-a dur-ur (59b/9), şukça-güşâliğ kıl-a dur-ur (59b/6)

Bir isimle bir fiilden teşekkül eden birleşik fiiller

âferin al- (2a/10), teskin bér- (5a/10), pād-şāh eyle- (6a/14), müzeyyen bol- (7a/9), fetḥ ét- (9b/10), musaḥḥar kıl- (9b/16), meded-kār ol- (13a/7), zelzele sal- (57a/15) şerefiğa yét- (57b/14), iḥtilāl yétkür- (12b/11)

Yardımcı fiiller

Metinde al-, bol-, ol-, kıl-, tur- yardımcı fiilleri kullanılmıştır.

Sonuç

Âgehî yalnız Hive edebiyatının değil, son dönem Çağatay edebiyatının da çok önemli bir ismidir.

Özbek edebiyat tarihçilerine göre Âgehî, Çağatay edebiyatında Nevâyî'den sonra “en çok ve en güzel yazan” bir sanatçı olarak kabul edilmektedir. Âgehî'nin şairlik, tercümanlık ve tarihçilik gibi özellikleri vardır. Âgehî, yaşadığı dönemin tarihini elinden geldiğince doğru, ayrıntılı ve sanatlı şekilde ortaya koyar. Eserini yazarken genel anlamda ağır bil dil kullanmasına rağmen, tarihî olayları anlatırken dili sadeleşir. Sıkıcı bir anlatımı yoktur. Anlattığı bir olayı metni tekdüzelikten kurtarmak adına da nazımla destekler.

Âgehî'nin kültürlü ve birikimli biri olduğu yaptığı benzetmelerle göze hemen çarpar. Adı masallarda geçen varlıklara, mitolojik karakterlere de satırlarında yer verir. Bazen bir kelimeyi farklı dillerdeki eşanlamlarıyla beraber kullanır. *Riyâzü'd-Devle*'deki anlatım zenginliği, tarihçilere has sanatlı yazma eğilimi, güzel sanatlardan geniş şekilde faydalanması onun en önemli özelliklerindedir.

Riyâzü'd-Devle'de kullanılan dil klasik Çağatay edebî dilidir. Metinde bazı Oğuz unsurları olsa da gramer özellikleri ve söz varlığı bakımından eser Çağatay Türkçesinin tipik unsurlarını yansıtır:

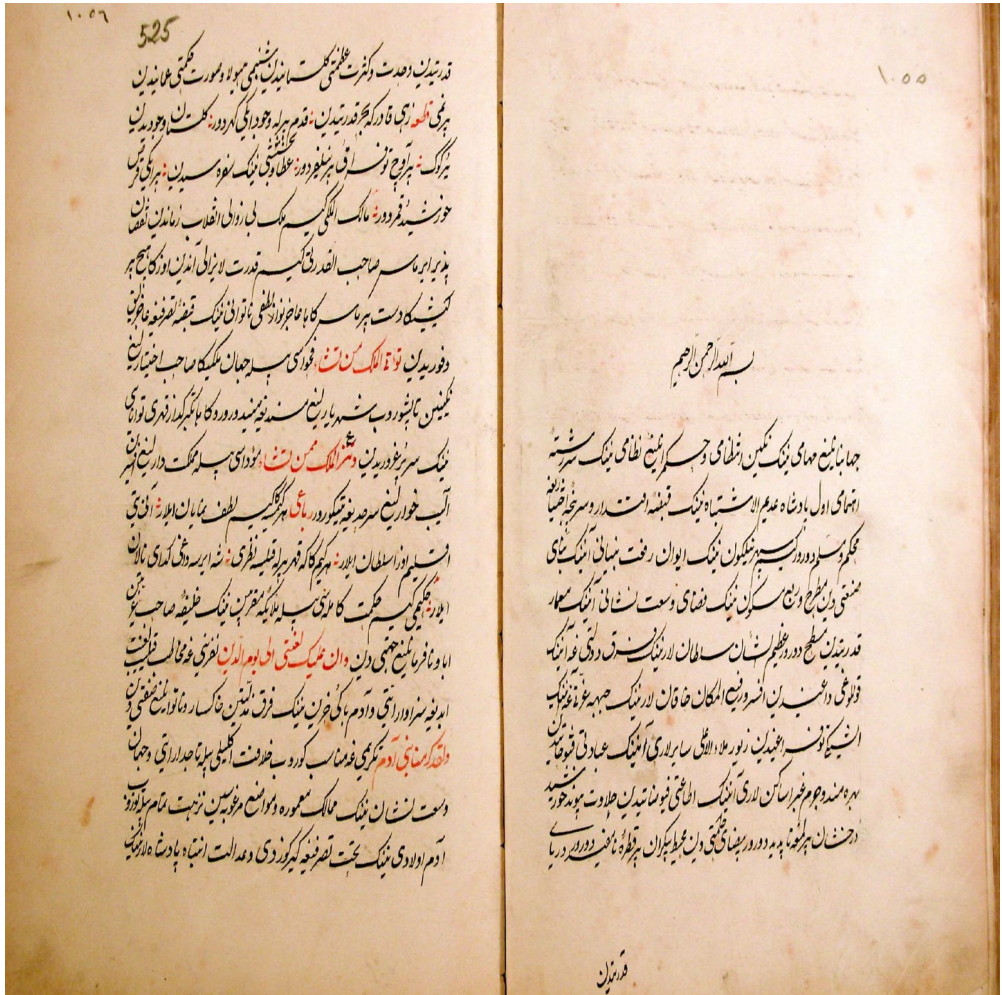
Kalınlık-incelik uyumları Türkçe kelimelerde tamdır; ancak bu sözcüklere gelen eklerin kalınlık-incelik uyumuna göre yazımında tutarsızlıklar göze çarpmaktadır: yüziğa (10a/3), yüziğe (18b/14)

Oğuzcanın etkisiyle kelimelerin hem /d-/li hem de /t-/li şekilleri kullanılmıştır: tağ (2b/7), dağ (4b/11); tağı (58a/16), dağı (2a/11)

Eski Türkçenin kelime başı /b-/, /k-/ ve /t-/ ünsüzleri metinde de korunmuştur: bér-se (56b/6), kél-di (3b/1), Ténri (14a/10)

Çağatay Türkçesi'nin karakteristik özelliği olan zamir n'sinin kullanılmaması incelediğimiz metinde de iki kelime dışında (içindeki 27a/7, hürüşında 28b/7) görülmektedir.

Tıpkıbasım örnek:

Metinden örnek:

Bismi 'llâhi 'r-raḥmâni 'r-raḥîm

[1b] (01) cihân-bânlig meḥâmmîniḡ nigîn-i intizâmı ve hükümrânligı nizâmınıḡ ser-rişte-i (02) ihtimâmı ol pād-şâh-ı 'adimü'l-iştibâhniḡ ḡabza-i iktidâr ve ser neççe ihtiyârığa (03) muḡkem ü müsellem durur kim sipihr-i nil-günniḡ eyvân-ı rif'at-bünyânı anıḡ binâ-yı (04) şan'atıdın 'maḡraḡ u rub'-ı meskünniḡ fezâ-yı vüs'at-nişânı anıḡ mi' mâr-ı (05) ḡudretidin musaḡḡaḡ durur 'azimü's-şân sulḡânlarıḡ farḡ-ı devletiḡa anıḡ (06) ḡulluḡı daḡıdın efser ve refi'ü'l-mekân ḡaḡanlarıḡ cebhe-i 'izzetiḡa anıḡ (07) eşiki tofraḡıdın ziver-i mele'ü'l-a'lâ sāyirleri anıḡ 'ibâdeti fütûḡatıdın (08) behremend ve cirm-i ḡabrâ sākinleri anıḡ itâ'ati füyüzâtıdın ḡalâvet-peyvend ḡürşid-i (09) dirâḡşân bir lem'a-i nâ-pediḡ durur beyzâ-yı ḡikmetidin muḡit-i bî-kerân bir ḡatre-i nâ-müfid durur deryâ-yı [2a] (01) ḡudretidin vaḡdet ü keşret 'azameti ḡülistânıdın şeb-nemi heyûlâ ve şüret ḡikmeti 'ummânıdın (02) pür-nemi ḡıḡ' a

zihî ḡâdir ki baḡr-i ḡudretidin

ḡadem birle vücüd éki ḡüherdür

ḡülistân-ı vücüdüdüdü (03) yer ü kök

bir avuç tofraḡ bir nil[ü]ferdür

'atâ vü baḡşışiniḡ sofrasıdın

bir éki ḡurş-ı (04) ḡürşid ü ḡamerdür

mâlikü'l-mülki kim mülk-i bî-zevâli inḡilâb zamânıdın noḡşân- (05) peziḡ érmes şâḡibü'l-ḡudreti kim ḡudret-i lâ-yezâlî andın özge hiç bir (06) ḡişiḡe dest bérmes ḡâḡi 'âciz-nevâz luḡfi nâ-tüvânınıḡ ḡabza-i taşarrufığa 'âcizlik (07) vüfûrıdın tü'ti'l-mülke men teşâü³ feḡvâsı bile cihân mülkige şâḡib-i ihtiyârlıḡ (08) nigîniḡ tapşurup şehr-yârlıḡ mesnediḡa mindürür ve ḡâḡi tekebbür-güzâr ḡahrı tüvânâsı (09) niḡ ser-i pür-ḡurürüdüdü ve tenziü'l-mülke mimmen teşâü⁴ mü'eddâsı bile memleket-dârlıḡ âferin (10) alıp ḡ'ârlıḡ ser-ḡaddiḡa yétkürür

rubâ'î

her kimseḡe kim luḡf-ı nümâyân eyler

anı yeti (11) iḡlîm üze sulḡân eyler

³“(Allah) Dilediḡine mülkü verir.” (Âl-i İmrân Sûresi, 3/26).

⁴“(Allah) Dilediḡinden mülkü çeker alır.” (Âl-i İmrân Sûresi, 3/26).

her kimge ki qahr birle kılsa nazarı

şeh érse dağı gedā-yı nālān (12) eyler hākimi kim hikmet-i kāmilesi bile melāyike-i muqarrebinnin ħalife-i şāhib-‘ izzetin (13) ibā ve nā-fermānlıđ cihetidin ve inne aleyke la‘ neti ilā yevmi ‘-dīn⁵ nefriñiđa muĥāṭab kılıp la‘ net-i (14) ebediğa sezā-vār etti ve ādem bāki ħazinnin farq mezelletin ħāksār u nā-tüvānlıđ şıfatıdın (15) velekağ kerramnā benī Ādeme tekrimiđa⁶ münāsib körüp ħilāfet iklili bile tāc-dār etti ve cihān-ı (16) vüs‘at-nişānnin memālik-i ma‘müre ve mevāzi‘-ı mergübesin nüzhet-i tamām bile tüzüp (17) ādem evlādının taĥt-ı taşarrufiğa kirgüzdi ve ‘adālet-intibāh pād-şāhlarnın

⁵ “Benim lanetim kıyamete kadar senin üzerine olsun.” (Sād Sûresi, 38/78).

⁶ “Ādem oğullarını üstün, şerefli kıldık.” (İsrâ Sûresi, 17/70).

Kaynaklar | References

- Ata, A. (2014). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. TDK Yay.
- Barthold, V.V. (2004). *Orta Asya Türk tarihi dersleri* (Haz. Hüseyin Dağ). Çağlar Yay.
- Bregel, Y. (1996). *Notes On The Study of Central Asia, Papers on Inner Asia*, Bloomington. Indiana University, No. 28 (Subseries: Central Asia).
- , (1999). *Firdaws al-iqbâl: History of Khorezm* (Translation from Chaghatay). Leiden: E. J. Brill.
- Buğra, M.E. (1956). "Türkistan tarihinde son yüzyıllar". *Türkistan Sesi*, 5, 1-4.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *Tarih metodu*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Dolimov, S. & Karimov, G. (1978). *Ogahiy asarlar.V*. [Elektronik Sürüm], Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Eckmann, J. (1963). "Çağatay edebiyatının son devri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. TDK Yay. (234), 121-126.
- , (2003). *Çağatayca el kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İÜEF Yay.
- Eraslan, K. (1970). "Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, 113-124.
- Ercilasun, A. (2007). *Türk dili tarihi*. Akçağ Yay.
- Gerçek, Ş. (2012). "Orta Asya Türk tarih yazıcılığına genel bir bakış", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (14), 189-197.
- Kahya, H. (2104). "19. yüzyıl Türkistan şair ve tarihçilerinden Mûnis Harezmi (1778-1829) ve eseri: Firdevsü'l-ikbâl", *Folklor/Edebiyat*, 20 (77), 221-236.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ Yay.
- Koca, D. (2020). Muhammed Rızâ Âgehi'nin Riyâzü'd-Devle'si (1b-61b) giriş-metin-inceleme-dizin [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Uşak Üniversitesi.
- Kocaoğlu, T. (2003). Tarihî Türk lehçeleri metinlerinin transkripsiyonlanmasında kapalı Ψ/i meselesi. *Türk Kültürü*, 483-484, 266-281.
- Köprülü, M. F. (1997). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. s. 270-323.
- Merhan, A. (2007). Yazılı Özbek edebiyatı. C.Ü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2), 125-138.
- Munirov, Q. (2002). *Xorazmda tarihnavislik*. [Elektronik Sürüm]. Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.

- O'rozboev, A. (2020). *Ogahiyning Riyoz ud-davla* ("davlat bog'lari") asarida ijtimoiy-siyosiy leksika. <https://en.calameo.com> adresinden elde edildi.
- Ölmez, Z. (2007). "Çağatay edebiyatı ve Çağatay edebiyatı üzerine araştırmalar", *Türkiyat Araştırmaları Literatr Dergisi*, 5 (9), 73-219.
- (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Simurg Yay.
- Saray, M. (1998). "Hive Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, TDVİA, (C. 18), s. 167-170.
- Tamir, N. (2014). "Son dönem Çağatay Türkçesindeki tercüme faaliyetleri ve Târîh-i Reşidî Tercümesi", *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Fırat Üniversitesi*, 645-656.
- Taşğıl, A. (2019). *Gök-Türkler*. TTK Yay.
- Tekin, F. (2008). "19. yüzyıl Harezmi tarih yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)", *Akademik Bakış*, 2 (3), 199-210.
- , (2000). Muhammed Rıza Agehi, *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 9, 267-287.
- TDK 2024. *Güncel Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> (ErişimTarihi:17.01.2024).
- Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi*. Kültür Bakanlığı Yay., 2000, 15, 191-194.
- Yılmaz, S. (2015). "Hive Hanlığı'nda Tarih yazıcılığı ve başlıca temsilcileri" 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 471-482.
- Yolalıcı, M.E. (2008). "Türk Tarihinin kaynaklarına genel bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal Of International Social Research)*, 1(3), Spring, 471-484.